

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 11 (Haziran/June 2023), s. 1044-1065.
Geliş Tarihi-Received: 08.05.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 27.06.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1293870

Türk Dostu Abdüsselâm El-Esmer'in Hayatı, Eserleri ve "El-Vasiyyetü'l-Kübrâ" Adlı Eseri Bağlamında Tasavvufî Görüşleri

Abdüsselâm El-Esmer: A Turcophile, His Life, His Works and His Sufistic Views in the Context of His Work El-Vasiyetu'l-Kübra

Sevda AKTULGA GÜRBÜZ*

Öz

Abdüsselâm el-Esmer, Şâzeli tarikatının kollarından olan Arûsiliğin pîr-i sânisî olarak XVI. yy.'da Kuzey Afrika'da faaliyet yürütmüş önemli sûfîlerden biridir. Arûsîlik Esmer'e nispetle Tunus ile Mısır'da 'Selâmiyye', Türkiye'de ise 'Arûsî-yi Selâmi Tarikatı'nın 'Ömeriyye' koluyla faaliyetlerine devam etmektedir. Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Abdüsselâm el-Esmer'in şeceresi, tasavvufî eğitimi, Kur'ân ve hikmet araştırmalarıyla dolu hayatı hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde yaklaşık yüz yaşına kadar hakikati arama yolculuğunda birçok mürid yetiştirmiş ve eserler vermiş olan Esmer'in savaşlar ile isyanlar sonucu günümüze az sayıda ulaşan eserleri tanıtılmıştır. Üçüncü bölümde Esmer'in Türklere karşı muhabbeti sebep-sonuç ilişkisi özelinde değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Libya halkını sömürgeci devletlerden kurtarması süreçlerinde Esmer'in bulunması ve Turgut Paşa ile Murat Ağa'nın uyguladıkları iskân politikasına müritleriyle destek vermesi bu açıdan ele alınmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde Esmer'in tasavvufa ait *el-Vasiyyetü'l-Kübrâ* adlı eseri bağlamında tasavvufî görüşleri, nitel veri analiz yöntemlerinden biri olan tematik analiz yöntemi açısından değerlendirilmiştir. Eserinde tarıkata giriş şartları, tevbe, rüya, müşîd-mürîd ilişkisi, sûfî-tasavvuf kavramları, rü'yet, muhabbet, mârifet ve edeb konularına değindiği tespit edilen Esmer'in Kur'ân ve sünnete ittibayı esas alan tasavvufî anlayışa sadık olduğu görülmektedir. Ehl-i sünnete uyma konusundaki titizliğiyle meşhur olan Esmer'in tasavvufa ait eldeki tek matbû eseri olan *el-Vasiyyetü'l-kübrâ*, müridlerin davranış ile âdetlerini düzenleyen "âdâb risâlesi" olması yanında Arûsî tarikatının el kitabıdır. Müellifin tasavvufî ve ilmî yönünü yansıtan *el-Vasiyyetü'l-kübrâ* adlı eser üzerinde Türkiye'de herhangi bir çalışma yapılmamış olması onun görüşlerinin akademik olarak tespitini gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda amacımız Abdüsselâm el-Esmer'in nasihat ve irşad kitabı olarak zikredilen *el-Vasiyyetü'l-kübrâ* eseri çerçevesinde manevî yolculuğunu ilim dünyasına kazandırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Abdüsselâm el-Esmer, tasavvuf, Türklere, el-Vasiyyetü'l-kübrâ, tasavvufî görüşleri.

Abstract

Abdusselâm el-Esmer was one of the important Sufis who carried out activities in North Africa in the XVI century as the pîr-i sâni of Arûsî, one of the branches of the Shazali order Arûsîlik continues its activities with the 'Selâmiyye' branch in Tunisia and Egypt compared to Esmer and with the 'Ömeriyye' branch of the 'Arûsî-yi Salâmî Tarîkatı' in Turkey. This study consists of four parts. In the first part, information was given about the genealogy of Abdusselâm el-Esmer, his Sufi education, his life full of Qur'an and wisdom researches. In the second part, he raised many disciples in his quest for the truth until he was about a hundred years old and Esmer's works, which have survived as a result of wars and rebellions, have been introduced in small numbers. In the third part, Esmer's love for Turks was evaluated in terms of cause-effect relationship. Esmer's presence in the processes of the Ottoman Empire's liberation of the Libyan people from the colonial states and the fact that Turgut Pasha and Murat Ağa supported the settlement policy with their followers was considered from this point of view. In the fourth part of the study, Esmer's Sufi views in the context of al-Vasiyyetü'l-kübrâ belonging to Sufism It was evaluated in terms of thematic analysis method, which is one of the qualitative data analysis methods. Esmer, who has been found to touch on the conditions of entering the sect, repentance, dream, the relationship between the murshid and the disciple, the concepts of sufi-mysticism, vision, love, knowledge and adab in his work, seems to be loyal to the mystical understanding based on the Qur'an and the Sunnah.

el-Vasiyyetü'l-kübrâ, the only printed work of Sufism of Esmer, who is famous for his meticulousness in obeying the Ahl as-Sunna, is the handbook of the Arusi sect as well as being the "adâb tractate" that regulates the behavior and customs of the followers. However, there has not been any study in Turkey el-Vasiyyetül-kübrâ that reflects the authors sufistic and scientific thoughts. Therefore, This fact makes it necessary to study his views academically. In this respect, the study aims to bring his spiritual journey to the world of science within the framework of el-Vasiyyetül-kübra that is known as a book of guidance and the act of showing the true path.

Keywords: Abdüsselâm el-Esmer, sufism, Turks, el-Vasiyyetül-kübrâ, sufistic views.

Giriş

İslâm düşüncesi geleneğinin içerisinde canlılığını koruyan tasavvuf, çeşitli coğrafyaların toplumsal ve kültürel yapısına etki etmeye devam eden anlayışlardan bir tanesidir. Söz ve anlam bakımından çeşitli tanımlarla ifade edilen tasavvuf, dünyanın farklı coğrafyalarında kendilerine özgü düşüncesi ile inanç hareketleri kapsamında tarikatlarla tamamlayıcı unsura dönüşmüştür. Bu coğrafyalardan biri olan Libya; Kâdiriyye, Senûsiyye, Halvetiyye, Ticâniyye, Derkâviyye ile Arûsiyye Tarikatlarının yaygın olduğu merkezlerin biridir. Tarikat kurumlarının dinî, kültürel, siyasi, ahlâkî hatta iktisadî hayat üzerinde önemli etkilerinin olduğu bilinmektedir. Libya'da kurulan zaviyeler; dinî eğitim, hastane, yardımlaşma, darülaceze ve yetimhane faaliyetlerini de aktif olarak yapmakla beraber günümüzde bu faaliyetler Hıristiyan misyonerler eliyle yapılmaktadır. Bu misyonerler "Tanrı'nın çocukları size uygarlığı ve sınırsız özgürlüğü getirdi" anlayışıyla sûfîlerin Afrika kıtasına kazanımlarını yok etmeye gayret edelmektedirler (Neill, 1990, s. 56-57).

Afrika'da Şâziliyye tarikatının kollarından biri olan Arûsiyye, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Arus (ö. 868/1463-64) tarafından kurulmuştur. Silsilesi Ebû Abbas Ahmed b. Arus b. Abdullah b. Muhammed b. Ebi Bekir'e dayanan tarikat, hem en eski ve yaygın olması hem de tarikatın adab ve usullerinin benzerliği hasebiyle Kâdiriyye Tarikatının kollarından biri olarak da zikredilmiştir. Tunus'ta "Selâmiyye" olarak bilinen tarikat, bugün özellikle Kuzey Afrika'da zamanının ve içinde bulunduğu toplumun şartlarını dikkate almak suretiyle bazı evrilmeler geçirerek faaliyetlerini sürdürmektedir (Alger, 1884, s. 38, 268; Le Chatelier, 1887, s. 85-91). Mısır'da yayılma imkânı bulan Esmeriyye, günümüzde Fikri Ali Mansur Kerim tarafından temsil edilmekte ve faaliyetlerine devam etmektedir (Mustafa, 1980, s. 309-310).

Arûsiyyenin ikinci Pîr'i Abdusselâm el-Esmer'in tarîkatın yaygınlık göstermesinde önemli katkıları olmuştur. Esmer döneminde Arûsiyye; Libya, Fas, Tunus ve Cezayir gibi misyonerlik ve çöl ikliminin yoğun olduğu yerlerde Müslüman halkı canlandırmış, onları cihada çağırarak topyekûn seferberlik başlatmış ve böylece tarîkatın insanlar tarafından kabul görmesini sağlamıştır. Kuzey Afrika'da aktif olarak faaliyet yürüten Kâdiriyye, Arûsiyye, Ticâniyye Tarîkatlarına devrin yöneticileri de destek vererek onların manevî ve insanî gücünden faydalanmayı bilmişlerdir. Nitekim Osmanlı döneminde ortaya çıkan Senûsiyye tarîkatı Kuzey Afrika'da İslâm'ı yaymakla beraber cihad faaliyetinin de öncüsü olarak kabileleri etkilemiş ve teşkilatlandırmıştır. Tarîkatların İslâm'ı yaymak amacıyla cihad faaliyetinin öncüsü olmalarından hareketle Senûsiler, Esmer'in çabaladığı özgürlüğü tamamlamak amacıyla İtalyan işgaline direnmiş ve 1951 yılında Osmanlı Devleti'nin desteğiyle bağımsız Libya Krallığı'nın kurulmasına kadar aktif rol oynamışlardır (el-Cemâl, 2008, s. 35)

Şâzeliyye'nin kalbi ve yolların birleşme noktası olarak zikredilen Arûsiyye; zâhir ve bâtında Allah'tan korkmayı, söz ve eylemle de sünnete sarılmayı, iyi ve kötü durumlarda dahi insanlardan herhangi bir menfaat beklememeyi, her durumda Allah'ın iradesine teslim olarak Allah'a sığınmayı salık vermektedir (Zaidî, 1975, s. 145). Tarîkat, tasavvufun temelini bid'atlerden temizlenmiş bir İslâmî ihya olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu meyanda esas yaşantı Hz. Peygamber ve yakın halifelerinin olduğu hâl üzere olmaktır. Dinin esas kaynakları Kur'ân'ı Kerim ve sünnettir. Bunun dışında icmâ ve kıyas ile içtihat kapısı kapanmıştır. Tarîkatın yolunun İslâm'ın özüne ve aslına dönmesine dayalı olduğu vurgusuyla müntesipler; ibadetin yanında eğitim, üretim ile emeğin önemini ihtiva eden çalışmalara riayet göstermişlerdir. Şekil, özel kıyafet ve merasimlerden uzak duran tarîkatta ilim ve çalışma teşvik edilmiştir. Taassuptan ve şiddetten uzak durmanın yanında Esmer döneminde Arûsiyye, devlet adamlarından gelecek yardımların kabul edilmemesini, fıkıhın ise esaslarına bağlılığı esas almıştır. Arûsilerin açtıkları zaviyeler yöre halkının Kur'ân ve Peygamber algılarını güçlendirmiştir. İnsanların İslâm'ı yaşayabilmeleri için ibadetleri yerine getirmelerini tavsiye eden müridler, gerekli görülen yerlerde dinî eğitim verecek kimseleri bulmak amacıyla halktan yardım istemişlerdir (Muhammed, 2018, s. 280-286).

Abdüsselâm el-Esmer'in elinde yeniden dönüşümü gerçekleştiren tarîkatın zikir ve adaları yeniden düzenlenmiştir. Bunların arasında müridlerin mürid karşısında def çalarak raks ile zikir yapmaları örnek olarak gösterilebilir. Cin ve meleklerin semâ meclislerine katıldıklarını iddia etmeleri hasebiyle evrâd ve ezkâra önem veren Arûsilikte güzel koku sürünmek âdet haline getirilmiştir. Zikir cehri olarak pazartesi ile cuma geceleri akşam namazından sonra fecre kadar yapılabilmektedir (el-Bermûnî, 2009, s. 6-10; Trimmingham, 1971, s. 86-88; Muhammed, 2018, s. 280; et-Tarablusî, 1961, 2/119).

Esmer'in vefatından sonra Arûsiyye tarîkatı; Mısır ve Tunus'ta "Esmeriyye", Türkiye'de ise Arûsi-yi Selâmî Tarîkatı" şeklinde kollara ayrılmıştır. XVI. yy. Libya'sında (Trablusgarb) Abdusselâm el-Esmer'in mensubu olduğu zâviyelerden önemli sûfiler yetişmiştir. Bu sûfiler; dindarlık, güzel ahlâk ve istikamet üzere olmanın öneminin yanında tarîkat âmillerini uygulama hususunda titizlik göstermişlerdir. Halk da bunlara "velâyet ve bereket sahibi ermişler" olarak saygı göstermiş ve evliya olarak nitelemişlerdir (Râbia, 2003, s. 205-206).

Libya'da yetişen önemli sûfilerden olan Esmer'in etkisi devam etmektedir. Günümüzde onun adına çeşitli dernek ve üniversitenin olduğu bilinmektedir. Mesela "el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü'l-Esmeriyye" adlı üniversite 1995 yılında "İslâmî mirasın ihyası" ülküsüyle kurulmuştur. Üniversite, eğitim kalitesi ve bilimsel araştırmalarda günümüzün taleplerine ayak uyduran, devletin kalkınma ihtiyaçlarını karşılayan ve toplum hizmetine

katkıda bulunan seçkin kadrolar yetiştirmeyi amaçlamaktadır.¹ Ayrıca “el-Esmeriyye Zâviyesi” Libya’da eğitim ve toplum hayatına büyük katkı sağlamaktadır. Gelenek ve modernliği birleştiren zaviyede yetişen mezunların yurtiçi ve yurtdışında Libya’yı temsil ettikleri, Libya’daki Kur’ân hafızlığının da en önemli ve büyük merkezlerinden biri olduğu bilinmektedir. İlim talimi ve Kur’ân-ı Kerim hafızlarının konaklama yeri olan zaviye, 900/1495 yılında Şeyh Abdüsselâm el-Esmer hayatta iken kurulmuştur. Bu zaviyeye ait çeşitli vakıflarla yerli öğrenci okutulur, zaviyenin tamiri yapılır, müderrislerin maaşları ödenir ve gurbetçi öğrencilerin ihtiyaçları karşılanır (Zâvî, 1968, s. 164). “el-Esmeriyye Zâviyesi”nin yanında da Abdusselâm el-Esmer’in ekolünü devam ettirme çabası içerisinde olan “el-Ma’hedü’l-Esmer ed-dinî” (Esmer Din Enstitüsü) bulunmaktadır. Bu enstitünün yurt içinde ve yurt dışında önemli faaliyetleri bulunmaktadır (Hume, 2006, s. 114).

Osmanlı Devleti’nde Arûsiyye Tarîkatı, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (ö. 1914)’nin tarîkate intisabı ile tanınmaya başlanmıştır. II. Abdülhamid döneminde siyasi sebeplerden ötürü Libya’ya sürgüne gönderilen Şehbenderzâde Libya’da seyr ü sülûkunu tamamladıktan sonra halifelik almıştır. Ayrıca Zılateyn’de Şeyh Abdusselâm el-Esmer’in türbesini sık sık ziyaret ettikten sonra Üveysilik yoluyla da sülûkunu tamamladığı söylenmiştir. Arûsiyye mensuplarının samimi yakarışlarından ve Abdusselâm el-Esmer’in mânevî nüfûzundan etkilendiğini kaydeden Şehbenderzâde, 1908 yılında II. Meşrûtiyetin ilanı ile İstanbul’a dönmüştür. Şehbenderzâde’nin burada yaptığı çalışmalar bu tarîkatın intişârı için uğraştığını gösterse de iki yıl sonra vefat etmesi, tarîkatın yayılmasını önlemiştir (Güven, 2014, 63).

Türkiye’de Arûsî-yi Selâmî Tarîkatı’nın bilinmesini sağlayan kişi Ömer Fevzi Mardin (ö. 1953)’dir. Abdusselâm el-Esmer’in mânevî imtiyazından etkilenen Ömer Fevzi Mardin, Şeyh Küçük Hüseyin Efendi (ö. 1930)’den icâzet aldıktan sonra bu tarîkatın “Ömeriyye” kolunu kurarak şeyh olmuştur. Arûsilik ile Kadîrilik esaslarını Türkiye’de bütünleştiren Ömer Fevzi Efendi, Abdulkâdir Geylânî’nin soyundan geldiği belirtilen Mardin’deki Kasımiye Medreselerini kuran Mardinîzadelerden biri olarak tanınmıştır (Ebül’ula Mardin, 2017, s. 16; Mardin, 2000, s. 396-398; Debus, 2009, s. 50-51). Kurulduğu andan itibaren faaliyetlerini sürdüren Ömeriyye kolu, 1942 yılında “İlâhiyat ve Kültür Telifleri Derneği” ismiyle müesseseleşti ve pek çok kitap yayımlamıştır. Ömer Fevzi’nin kırka yakın eseri bulunmakla beraber ilk halifesi Mustafa Aziz Çınar (ö. 1979) olmuştur. Çınar’ın vefatından sonra birkaç şubeye ayrılan Ömeriyye; Muhammed Küçük (ö. ?), Turgut Reis’in 22’inci kuşak torunu Mehmet Faik Erbil (ö. 2012) ve Necmettin Oyman Efendi (ö. 1980), Ahmet Sami Ayrıl (ö. 1984), Kadri Yıldırım Paşa (ö. 1980) ve Seyyid Mahmud Murad Tengiz (ö. 1995) isimli şeyhlerle faaliyetlerini sürdürmüştür (Erbil, 2006, s. 408- 410). İçerisinde edebiyat, siyaset ve askeri camiasından müntesipleri bulunan tarîkat, laikliğin yerleşmeye çalışıldığı 1930’larda Atatürk’ün iltifatına mazhar olmuştur (Yılmaz, 2009, s. 102). Dernek, İstanbul’da faaliyetlerini yürütürken Cumhuriyet Türkiye’sinin laik sisteminin yerleşmeye çalışıldığı dönemde Atatürk ilke ve inkılaplarının topluma benimsetilmesine uygun söylemler ortaya koymuştur. Kuzey Afrika’dan gelen bazı Arûsîler’in Kadıköy’de katıldıkları toplantılarda “Afrika Arûsîliği ile İstanbul Arûsîliği arasında ciddi farkların olduğunu” belirtmeleri bu görüşü desteklemiştir (Satan, 2009, s. 14).

1. Abdusselâm el-Esmer’in Hayatı

Yetiştirdiği çok sayıda mürid ve oluşturduğu tesirle itibar ve etkiye sahip olan Esmer’in künyesi Kutbu’s-sâlikin es-seyyid el-şerif abdusselâm el-esmer eş-şehrü’l-feytûri

¹ Bkz. <https://asmarya.edu.ly/ar>

el-hasen'dir. 1475 yılında Trablusgarb'ın Zelitan bölgesinde doğmuştur. Sülalesi İdrisiyye döneminden itibaren önemli görevlerde bulunan ve soyları Hz. Hasan'a dayanan "Feytûrî" kabilesine mensuptur.² Babası Seyyid Selîm genç yaşta vefat ettikten sonra dayısı Ebu Abbas Ahmed b. Muhammed el-Feytûrî'nin yanında eğitim ve terbiye almıştır. Kur'ân-ı Kerîm'den başka Arapça ve Fen derslerinde iyi eğitim almakla beraber güzel ve etkili şiir yazması ile de meşhur olmuştur.³ Tasavvufî eğitimini iki merhalede almıştır. İlkinî Şeyh Ebû Abbas Ahmed b. Muhammed Feytûrî, Şeyh Ali b. Osman Feytûrî, Şeyh Abdullah İbâdî, Şeyh Abdurrahman Hitâbî; ikincisini Şeyh Ahmed Zerrûk el-Bernesî ve Abdulvahid el-Dükkâlî'nin yanında almıştır (Mahluf, 2000, s. 32-33). Şeyhine çok sıkı bağlı olan Esmer, Dükkâlî tarafından çeşitli imtihanlardan geçtikten sonra icâzet almıştır (Râbia, 2003, s. 23-24; Mahluf, 2000, s. 12; Şehbenderzâde, 1331, s. 54).

Esmer, irşad faaliyetleri için diyarlar gezdikten sonra sonunda memleketi Ziletan'a geri dönmüştür. Bu dönüşün sebebi gittiği yerlerde bir kısım sûfî veya devlet ileri gelenlerinin iftiralara maruz kalmış olmasıdır. Yaşadığı XVI. yy. Libya'sı (Trablusgarb) Osmanlılar, Saint John şövalyeleri, Hafsîlerin, İspanyolların ve yerli kabilelerin hâkimiyet savaşlarının yaşandığı merkezdi. Bu savaşların yarattığı kaos ortamında Esmer, bid'at ve hurafelerle mücadele etmeyi sürdürmüştür. Özellikle yerli kabilelerde abartılı matem törenlerine karşı çıkmasının yanında bu törenlerde erkeklerle kadınların bir arada bulunmalarını eleştirmiştir. Esmer sert beyanları neticesinde bulunduğu yerlerden sürülmüştür. Ziletan'a gittikten sonra ilmi faaliyetlerine devam ederek başta Kur'ân-ı Kerim olmak üzere Arapça, Kelâm, Fıkıh ve Tasavvuf Klasiklerini kurduğu tekkelerde okutmuştur (Katânî, 1993, s. 119).

Müslüman şahsiyetin tekâmülünde din, dünya-âhîret dengesinin tutulmasını salık vermektedir. Esmer, "Allah'ın sana verdiği şeylerde âhîret yurdunu ara. Dünyadan da nasibini unutma"⁴ âyeti gereği İslâm'a hizmet edecek dengeli Müslümanı yetiştirmeyi amaçlamıştır. Toplumun değişik kesimlerini dinin yasakladığı şeylerden uzaklaştırmak, irşadı ve ibadetleri teşvik etme amacıyla zikir ve ilâhî halkaları oluşturmuştur. Derslerinin müfredatını İlm-i Tevhîd, Mâlikî Fıkıhı, Ataullah el-İskenderî'nin Hikemü'l-Atâiyye adlı eserinden ahlâkî öğretiler oluşturmaktaydı. Sarf-nahiv derslerinin yanında Kuzey Afrika'da İlm-i Mantık dersini de müfredata ekleyen sûfidir (Mısrâtî, 1969, s. 110).

Esmer'in tevhîd anlayışının temelini "eğitimde cihad" anlayışına dayandığını belirten tarihçiler; eğitimde gerileme, cehalet ve karanlığa karşı topyekün seferberlik başlatmasını Endonezya'dan Türkiye'ye, Suriye'den Mısır'a, Tunus'tan Batı Afrika'ya, özellikle Timbuktu, Mali, Kano, Nijerya ve Uzak Mağrib'e kadar geniş coğrafyaya yayılmasından anlaşılabilirliğini iddia etmişlerdir. Ayrıca günün şartlarına uygun vaaz vermesinin yanında dine dair reformist yaklaşımı toplumun çeşitli katmanlarındaki sevgisini arttırmıştır. İslâm'ın bilimsel ilerlemeyi tavsiye eden, Müslümanın eğitilmiş olmasının önemini bilen Esmer'in etkisinde dinî merkezlerin çoğaltılması ve uyguladığı

² Şeceresi şu şekildedir: "Abdüsselâm el-Esmer, Selîme Dürriye, Abdurramân ed-Dir'î, Abdulvâhid, Abdülkâdir, Abdulaziz, Ali, Sa'd, Muhammed, Ebû Abdullah, Meşîş, Ebûbekir, Revâh, İsâ, Ebu'l-Kâsım, Mirvân, Hamîde, Ali, Abdülaziz, İdrîsü'l Asgar, İdrîsü'l-Ekber, Abdullah, Hasan el-Müsni, Hasan (r.a.), Hz. Ali(r.a.) ve Hz.Fâtîma (r.a.)'dır (Hammûde, 1948, s. 12).

³ Ben sultan, kutb-u gavsım,
Meşhûr ve zahir bir veliyim
Bütün belâlara ve musibetlere karşı
Ferd-i Rahmân olan İlâh beni dost edindi
Güneşim karardı, erkânım zayıfladı
Rabbim güç ve kudret verdi
Medet ve bereketle doldurdu
İçimdeki surlar çoğaldı" (el-Esmer, 1973, s. 23).

⁴ Kasâs, 28/77.

müfredatın yüzyıllardır devam ettirilmesi toplum üzerindeki etkisini göstermesi açısından önem arz etmektedir (Mısırâtî, 1969, s. 113).

Esmer İspanyol sömürgecilerine karşı direniş hareketinin öncülerinden biri olmuştur. Trablusgarb'ın eski mescitlerinden biri olan Naka mescidinde coşkulu vaazlar vererek halkı örgütlemiştir. Karargâh olarak kullandığı mescitte Hristiyanlardan yardım alarak ifsat ve ihanet içinde olan dönemin valilerine karşı ıslah davetlerine başlamıştır. Esmer, Devlette meydana gelen sapmaların, zındıklıkların istikrarı bozarak siyasi ve toplumsal yozlaşmaları beraberinde getirmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Dinî ve ilmi yozlaşmanın beraberinde getirdiği kargaşa şeriat emirlerinde de sapmaya yol açmıştır. Hatta bu dönemde peygamberlik iddia edenler bile ortaya çıkmıştır. Bu ortamda insanlar kendilerini doğru yola iletcek, onları saldırılara karşı örgütleyecek, fitnelerden kurtaracak bir dil, bir can olan Esmer'e sıkıca sarılmışlardır (Katânî, 1993, s. 23). Her ne kadar müridleriyle beraber Trablus'un şeyh ve yöneticilerinin İspanyolların sömürge faaliyetlerine karşı duyarsızlığıyla mücadele etmiş ve "Câmia Naka" bölgesinde direniş göstermişse de toplumun yapısını bozmaya yönelik ayaklanma çıkarttıkları bahanesiyle Trablus'tan çıkarılmışlardır. Ziletan'a dönen Esmer, kurduğu zaviyelerle özgürlük ve ıslah çalışmalarına devam etmiştir (Şerîf, 1999, 163; İmran, 2003, s. 33).

2. Abdüsselâm el-Esmer'in Eserleri

Esmer, Kur'an ve hikmet araştırmalarıyla dolu bir ömür yaşamıştır. Yaklaşık yüz yaşına kadar hakikati arama yolculuğunda birçok mürid yetiştirmiş ve eserler vermiştir. Ancak bu eserler zamanla çıkan kargaşalardan ve işgallerden dolayı yok edilmiştir. Zaviyesinde bulunan yaklaşık 500 eser etrafta bulunan tarlalarda yakılmıştır (Katânî, 1993, s. 72). Geri kalanların bir kısmı el yazması bir kısmı da matbû olarak Libya Devlet Kütüphanesi başta olmak üzere birçok kütüphanede mevcuttur. Bu eserler şunlardır:

1. *el-Envaru's-sünniyye ve'l-mineni'l-behiyye fi tarîkî ehlillâhî es-süfîyye*: Eser, 36 sayfa el yazmasıyla Trablus Vakıflar Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Daha sonra el-Envaru's-sünniyye ve'l-mineni'l-behiyye fi tarîkî ehlillâhî es-süfîyye el-müsemmatû bi'tarîkâtî'l-urusiyye ismiyle Dâru Tabâa el-Muhammediyye basımevinde 1964 yılında basılmıştır (Şerîf, 1999, s. 165; Katânî, 1993, s. 119).

2. *el-Vasiyyetü'l-kübrâ*: Tunus'ta bulunan el yazması kitap Ali en-Nür Kütüphanesi'nde 4883/1176 numarada bulunmaktadır.

3. *Sefînetü'l-buhûr*: Kâhire, Libya, Trablus Kütüphanelerinde bulunan kitap, fasih Arapça ile yazılmıştır. Eser, Abdüsselâm el-Esmer'in yazdığı kasidelerden oluşmakla beraber "Bahûru'r-Rakîyye" denilen övgüye dayalı kaside yazma geleneğine uygun biçimde yazılmıştır. Bunların yanında el-Tuhfetü'l-kudsiyye li-men erâde ed-duhule fit-tarîkâtî'l-arûsiyye ve nasâihu't-takrib fi'l-evliya ve'n-nakîb adlı eserler de bulunmaktadır (Şerîf, 1999, s. 156).

4. *el-Vaşiyyetü's-şuğrâ*. Bu eser *el-Vaşiyyetü'l-kübrâ*'nın muhtasarı olup Melîcî'nin *Fî Hâmişi hayâti seyyidî Abdisselâm el-Esmer* (Tripoli 1969) adlı eserinin içinde basılmıştır (Gündüz, 1988, s. 301).

Esmer, 981/1574 yılında doğduğu yerde vefat etmiştir. Türbesi Trablusgarp'ta "el-Ma'hedü'l-Esmerî" adlı zaviyenin yanında bulunmaktadır (Muhammed, 2018, s. 278; Gündüz, 1988, 1/301). 23 Ağustos 2013 tarihinde zaviyeye saldırı düzenlenerek zaviyenin kubbesi ve Esmer'in türbesi yıkılmıştır. Medyada "Terör Eylemi" şeklinde zikredilen olayda Esmer'in eserlerinin de bulunduğu kütüphane yakılmıştır. "el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü'l-Esmeriyye" üniversitesi de ağır silahlarla taranmıştır. Esmer'in torunlarının da bulunduğu birçok kişi çatışmalarda öldürülmüştür. Selefî akımların başlattığı işgaller

sûfi tarikatlarına karşı mücadelenin de fitilini ateşlemiştir (<https://www.almarjie-paris.com/2260>).

3. Türklere Karşı Muhabbeti

Trablusgarb'ın Türklerle ilişkisi I. Osmanlı (1551-1711), Karamanlı (1711-1835) ve II. Osmanlı (1835-1911) şeklinde dönemlendirilebilir. 1510 yılında Trablusgarp, Oliveto Kontu Don Pedro Navarro kumandasındaki İspanyollar tarafından işgal edilmiştir. İspanyolların katliamdan kurtulan Müslümanlar, 1519 yılında İstanbul'a bir heyet yollayarak İspanyol istilâsına karşı yardım talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine Divân-ı Hümâyün Enderun ağalarından Hadım Murad Ağa, beylerbeyi olarak emrine verilen bir filo ve askerlerle buraya gönderilmiştir. Yine Rodos'un fethinin ardından 1523'te Saint Jean şövalyeleri de buralara yerleşmiştir. Bu yerleşmeyle beraber Trablusgarp bir ileri Hıristiyan karakolu haline gelmiştir. Sonunda Kaptan-ı Deryâ Sinan Paşa kumandasındaki Osmanlı donanması 1551'de Trablus'u ele geçirmiştir. İlk valiliğine de Murad Ağa tayin edilmiştir. Turgut Reis'in dokuz yıllık valiliği de Trablusgarp tarihinde önemli bir yer tutar. Libya'nın tamamına yakını Osmanlı topraklarına dâhil eden bu komutanlar bölgedeki tarikatlardan etkilenmiş ve tarikatların insan gücünden faydalanmışlardır (Kavas, c. 41. s. 289; Ceviz, 2011, s. 81; Jorga, 2005, s. 168; İsmail, 1926, s. 22).

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp bölgesindeki egemenliği, diğer dönemlerle kıyaslandığında, zaman zaman ortaya çıkan bölgesel kabile anlaşmazlıkları ve vergi ödemek istemeyen kabile ayaklanmaları sayılmazsa bölgenin en uzun huzur ve istikrar dönemlerinden birisi olmuştur. 1551-1711 yılları arasında Libya'ya hükmetmiş valilerden biri olan Turgut Paşa'nın döneminde "Kuloğlu" adında yeni bir toplumsal sınıf oluşmuştur. Turgut Paşa ile beraber gelen bir kısım Türk vatandaşının yerli Arap kadınları ile olan evlilikleri sonrası sayıları binleri bulan Türk kabileleri de Trablus'ta söz sahibi olmuşlardır. Osmanlıların Libya'da sevilmesini ve nüfuslarının artmasını sağlayan bu toplumsal sınıfın Esmer'in Türk sevgisi⁵ üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir (İzzî, ty., s. 93-95).

Turgut Paşa'nın Trablus'ta kurduğu filo, Orta Akdeniz'in batısında Osmanlı Donanması için deniz üssü olmuştur. Ticaret, tarım ve sanayinin canlandırılmasını sağlayarak başarılı siyaset izlemiş ve halkın yaşadığı sıkıntılardan kurtulması için elinden gelen tüm çabayı göstermiştir. Esmer de bu fedakârlıkları yapan Turgut Reis'e insan desteğiyle yardımcı olmuş ve tarikatını Türklerle ittifak halinde olmaları hususunda uyarmıştır. Bu destek, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da rahatça hareket etmesini sağlamıştır. Turgut Paşa 1565 yılında St. John Şövalyeleriyle meydana gelen silahlı çatışmada vefat edene kadar Trablus halkının hizmetinde bulunmuştur. Halkla kaynaşmanın yanı sıra Kuzey Afrika'da Türklerin sevilmesini sağlayan Turgut Paşa'nın kendisi adına yaptırdığı caminin günümüze dek yaşamış olması da halkın ona karşı teveccühünü ortaya koymaktadır (Agostini, 1975, s. 43-45).

⁵ Esmer Trablus'ta görevleri biten Osmanlı birliklerinin dönüşünden duyduğu üzüntüyü şu dizelerle şu dizelerle ifade etmiştir:

"Emir ve kâtiplere zulüm yapıldığında
Kâdi kaprislerine kapıldığında
Kıskançlık tüm yurda yayıldığında
Ayaklanma ve fücür ortaya çıktığında
Yargıcıdan fakirine düzen bozulduğunda
Ben derim ki kardeşlerimden ayrıldım
Vah bize, vah bize eyvahlar bize
Ancak her gelen bir gün gider" (Zavi, 1970, s. 155; Şerif & Hammâc, 2009, s. 174)

Arûsî-yi Selâmî Tarîkatı müntesipleri, Turgut Paşa gibi Trablusgarb'ta İçme suyu için temiz kuyuların açılmasına vesile olan, şehrin imarında önemli hizmetlerde bulunan Türk komutanı ve valisi Murad Ağa'nın da Esmer'in müridi olduğunu iddia etmişlerdir. Murad Ağa'nın Esmer'in himmetinden istifade ettiği ve böylece Türkler arasında Arûsiyye Tarîkatının yayıldığı da söylenmiştir (Muradoğlu, 2001, s. 131; Mahlûf, 2000, s. 6; Erbil, 2006, s. 285).

Kuzey Afrika halkının Türkleri kardeş bilerek Osmanlı Devleti'ne samimiyetle bağlanmalarında ve Trablusgarp'ın anahtarını Türklere verilmesinde Esmer'in öncü olduğu rivayet edilmiştir. Hatta I. Dünya Savaşında Çanakkale Cephesine gönderilen Arûsi müridi Arap Hacı Mesut'un cephede savaştan başarıyla çıkılacağına dair tespitlerinin yanında savaşa bizzat katılması Esmer'in Türklere muhabbetinin mânevî işareti sayılmıştır. Aynı tarîkatın bazı mensuplarının 1922'de Trablusgarp'ta ve Milli Mücadele'de de Anadolu'da Türkleri yalnız bırakmamışlar ve gönüllü olarak cephelerde çarpışmışlardır (Araz& Bozcalı, 1975, s. 130-131; Öke, 2009, s. 99).

XIX. yy.'da Osmanlı Devleti'nde Arûsiliğin tanınmasında Şehbenderzâde'nin etkili olduğu yukarıda da belirtilmiştir. Ancak Şehbenderzâde, Türklerin İslamiyet'e olan katkılarının Araplarca yeterince bilinmemesinden dolayı başlangıçta Araplara karşı mesafeli durmuştur. Nitekim Türklerin Avrupa'ya karşı İslâm'ın yılmaz koruyucusu olduklarını, şarkın Avrupalılarca istilasına Türklerin mani olduklarını ve Hıristiyan Avrupa'sına karşı Müslüman Asya'nın müdafaasını yine Türklerin yaptığını belirtmiştir. Bu anlamda Araplar arasında Türklerin İslâm'a hizmetlerinin farkında olan ve onları takdir eden Abdüsselâm el-Esmer'e ve onun tarîkatına tâbî olmuştur. Ona iddiasına göre müridlerine Türkleri sevmelerini tavsiye eden Esmer için Türkler, ümmetin ceysi-i mansur-i İslâmıdır (Şehbenderzâde, 1992, s. 22-25).

Şehbenderzâde'nin Esmer'e tabî olmasının nedenlerinden biri Afrika kıtasında tarîkat ve zaviyelerin hem devlet nezdinde hem de toplumsal hayat üzerinde çok etkili olmasıdır. Bu durum cemiyette birlik ve beraberliği sağlarken halkın devlete bağlılığını da arttırmıştır. Kuzey Afrika coğrafyasında âlimler ile sûfiler arasında tartışmaların bulunmamasına; zaviyelerin sığınma evi, hastane, terapi ve motivasyon, kervansaray, mescit, nikah ile cenaze merasim yeri, mektep, adliye, darü'laceze, noter, sanat atölyesi gibi merkezler olarak kullanılmasına da şaşırın Şehbenderzâde, Esmer'in cezbisinin halk üzerinde etkisinden etkilendiğini ifade etmiştir (Şehbenderzâde, 1974, 2/578-579; Şehbenderzâde, 1992, s. 46)

Türkiye'de "Arûsî-yi Selâmî Tarîkatı"nın "Ömeriyye" kolu olarak faaliyetlerine devam eden şeyh Ömer Fevzi Mardin, 1911'de Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı çarpışırken Hz. Pir'in rabita yoluyla (başka bir yerde yakaza halinde) kendisini huzura davet ettiğini ve onunla buluştuğunu söylemiştir Huzuruna davet edildikten sonra başını türbesinin eşğine koyarak "Pir-i Sânilik" himmetine müşerref olduğunu belirtmiştir (Mardin, 1342/1923, s. 8). Ömer Fevzi, böylece hem derviş hem komutan kimliklerini kişiliğinde terkip etmiştir. Mim Kemal Öke'ye göre Ömer Fevzi Türk milli karakterini yansıtmaktadır. Zira Türklerin milli kimliği; genel olarak "alperen" kelimesinde mündemictir (içkindir). Türklerin millî karakterlerinin; cengâverliği ifade eden "alp"likle (komutan), onu adeta tasavvufî manâda tamamlayan "eren"liğin (şeyh) veya derviş - mutasavvıf- imtizacından oluştuğu kabullenilmektedir. Bu meyanda Esmer'in asker müridlerinin "Kolonizatör Türk Dervişleri" tabirine uyduğu söylenebilir (Öke, 2004, s. 256; Öke, 2009, s. 99).

4. Abdusselâm el-Esmer'in "el-Vasiyyetü'l-kübra" Adlı Eseri Bağlamında Tasavvufî Görüşleri

Abdüsselâm el-Esmer, müridlerinin irşadında Kur'ân okumanın, seyahat etmenin, nefisle mücâhedenin, ilme önem vermenin şart olduğunu belirtmiştir. Bu meyanda *el-Vaşiyyetü'l-Kübrâ* eseri, müridlerin davranış ile âdetlerini düzenleyen "âdâb risâlesi" tarzındaki önemli eserdir. Ehl-i sünnete uyma konusundaki titizliğiyle meşhur olan tarikat pîri; Kur'ân okumayı, ilme önem vermeyi, seyahat ve ziyarete riayet etmeyi, nefisle mücâhede etmeyi müridlerine vasiyet etmiştir. Belirtildiği gibi tasavvufa ait eldeki tek matbû eser olan *el-Vaşiyyetü'l-kübrâ*, Arûsiyye müridlerinin el kitabıdır.

Müellifin tasavvufî ve ilmî yönünü yansıtan *el-Vaşiyyetü'l-kübrâ* adlı eser, 4883/1176 numara ile *Ali en-Nûr Kütüphanesi*'nde bulunmaktadır. Eserin matbû hâli 1976/1396 yılında müridleri tarafından neşredilmiştir (Râbia, 2002, s. 52; Şerif, 2009, s. 153-154; Kassâr, 2009, s. 433). Söz konusu eser 135 sayfadan oluşmakta ve tasavvuf ile ilgili kavramlardan başka vücut azâlarının kullanma biçiminden muhabbet âdâbına, itikâdî hususlardan şeyhlerinin seyr ü sülûk uygulamaları ile ilgili tembihler gibi konuları ihtiva etmektedir. Esmer, mektuplardan oluşan tembihlerine "Kardeşim, Ey Allah'ın koruduğu salih kul! Daima murakabe üzere ol. Allah'ı ve İlâhî hakikatleri ve bu âlemin, kendinin hakikatini, yaratılış vazifelerini düşünerek kavramağa çalış" ifadeleri ile başlamıştır. Eser; Esmer'in tasavvufî görüşlerini bütün halinde anlamayı sağlamakla beraber sûfilerin müntesiplerine bıraktığı mirasın devamı, kalp ve aklın insicâmı, zâhir-bâtın, niyet-amel, dünya âhiret ve yaratan ile yaratılan arasındaki bütünlüğü içeren vasiyet kitabıdır (Kessâr, 2009, s. 441). Eser üzerinde Türkiye'de herhangi bir çalışma yapılmamış olması onun görüşlerinin akademik olarak tespitini gerekli kılmaktadır. Bu bölümde Abdusselâm el-Esmer'in bazı tasavvufî konularla ilgili görüşleri incelenip tasavvufî anlayışı kısmen de olsa ortaya konulmaya çalışılacaktır. İçeriğin nitel veri analiz yöntemlerinden tematik analiz yöntemi ile irdelendiği eserde tasavvufa dair 'tarikata giriş esasları', 'tevbe', 'muhabbet', 'sûfi ve tasavvuf', 'şeyhe karşı âdâb', 'sâlih rüya-yakazarü'yet' ve 'mârifet' konularının ön plana çıktığı tespit edilmiştir. Bu örüntüler aşağıda ayrı alt başlıklarda ele alınmıştır.

4.1. Tarıkata Giriş Şartları

Tasavvuf kurumunun temsilcileri ve sosyal hayatın birer parçası olarak görülen tarikatların kendilerine özgü kuralları bulunmaktadır. Sınırları İslâm tarafından çizilen, özde nefis terbiyesini esas alan bu mektepler; müridlerine mücahede yoluyla kötü sıfatları yok ettirmeyi sağlamanın yanında tamamıyla Allah'a yönelmelerini sağlayan yolları gösteren müesseselerdir. Tâlibi mânen temizlemek ve Allah sevgisine hazır hâle getirmek için birtakım şartlar bulunmaktadır. Ârûsilikte intisap; tövbe etmek, maddî ve mânevî temizlik, zikir, salavât, Allah'tan başkasına iltifat etmemek, sohbet, riyâzet gibi tâlibin geçmesi gereken merhaleleri barındırmaktadır (Şerif, 1999, s. 203).

Esmer, Şâzeliyye Tarikatının genel kaidelerine uysa da bazı ilave ve kısaltmalarla Arûsi Tarikatına uygun şekilde evrâdını yeniden düzenlemiş ve müridlerinin bütün içmeleri ile siyasetle uğraşmalarını yasaklamıştır. Arûsiyye tarikatının Allah'a en yakın yol olduğunu, zira halkalar halinde uzanan silsilesinin bizzat Hz. Peygamber'den geldiğini söylerken bu yola güvenmeyen, evrâdına uymanın iflah olamayacağını da eklemiştir. Tarıkata girmek isteyen sâlik önce temizlenmeli ardından abdestin, teyemmümün, namazın, orucun, haccın ve zekâtın farzlarını, vaciplerini bilmekle beraber bâtın hâllerine de vakıf olmalıdır. Namazın önemine değinen Esmer, Hak yolcusunun günlük tanzimini namaza göre yapması gerektiğini belirtir. Farz namazın dışında sünnetleri ikame ettikten sonra nafilere devam etmelidir. Nafile ibadetler farzları

tamamlamak içinse eğer nafile namaz kılmaya ve oruç tutmaya da dikkat etmelidir ki Hak yolcusu, himmetini âli kılsın ve bu mânevî yolda ilerleyebilsin. Allah herkese ilâhî nûrların feyzinden istidad ve kabiliyeti kadar veriyorsa mürîd de çok çalışarak bu feyze ulaşmalıdır.

Esmer, vasiyetini sıralarken ilk sırada şeriatın hükümlerine ittibayı gerekli görmüş ve iman esaslarını bilmenin, uygulamanın önemine dayanarak akâid bilmeden ârifliğin gerçekleşmeyeceğini ifade etmiştir. Ona göre İslâm şeriatına sıkıca bağlı olan ve imanı içselleştiren mürîd hevâ ve heveslerinden uzaklaşır. Bu noktada Kur'an ve Sünnetin önemine değinerek Cüneyd-î Bağdâdî'nin (ö. 297/909) "Bizim mezhebimiz Kitap ve Sünnetle kayıt altına alınmıştır" gereğince İslâm'ın bu iki kaynağının içselleştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Müellife göre Hz. Peygamber'in nübüvvetine kalp ile bağlanmadan Allah'a yönelme hâsıl olmaz. Bunu bilen ve bu rahle-i tedrisattan geçecek mürîd, tarikatın içerisine bid'atleri sokmamaya gayret ederek devamlı zikir ve evrâdla meşgul olur. Müellif bu kurallara uymak kaydıyla Hak yolcusuna ciddiyetli ve cehdli olmaları yanında tevazu ile rikkatle kurallara uymaları gerektiğini vasiyet etmiştir (el-Esmer, 1976, s. 53).

Ona göre Arûsiyye tarikatına girmek isteyen kimse sorumluluklarının kazasını yerine getirmelidir. Bu meyanda ibadetlerin kazalarını yaparak borcunu ödemelidir. Mürîd evrad ve zikirle meşgul olmuyorsa vacipleri de yerine getirmiyor demektir. Hevâ ve eksikliklerini görmeyen mürîd ebediyyen iflah olmaz. Nefsine uyan, faiz yiyen, zalimliğe karşı koymayana Arûsilikte yer yoktur. Esmer, bu kuralları bildiği halde uymayanın âhîret günü hesaba çekileceğini ve kendisinin de bizzat bunlarla düşman olacağını ifade etmiştir (el-Esmer, 1976, s. 53-54).

Esmer eğitimde ifrad ve tefrid dengesine dikkat ettiği için mürîdlerin eğitiminde dinin ölçüsünün kaçırılmaması gerektiğini belirtmiştir. İslâm'ın gizli veya açık kurallarının belli olduğunu, mürîdlerin ilim öğrenirken itikatlerini sahih kılacak Ehl-i Sünnet çerçevesinde ilim tahsil etmeleri ve bid'atlerin şüphelerinden korunmanın vücûbiyeti üzerinde durmuştur. Bu yola girecek olanların ölçüyü aşmaması mürşidin yolundan şaşmamalarını da salık veren Esmer, tarikatının ictimai esaslarını bilmenin yanında mükellefiyetlerini yerine getirecek "ahyâr yolunun yolcuları"na çağrıda bulunmuştur (el-Esmer, 1976, s. 54-60).

Esmer, tasavvufî hareketler içerisinde bilgi eksikliğinden kaynaklanan bid'at ve hurafelere karşı önemli çabalar göstermiştir. Ancak kendisinin bendir eşliğinde semâ yapması eleştirilere yol açarak kendisine ve mensubu bulunduğu Arûsilîğe ihtiyatla yaklaşılmasına yol açmıştır. Kendisinin İslâm dışına çıkmadığını ve ilâhî aşkın etkisiyle bendir çaldığını ve semâ yaptığını söylese de Pîri Abdülvahid el-Dükkâlî'nin "zâhir şeriat bendir çalmaya müsaade etmez" eleştirisine maruz kalmıştır (Derî, 2011, 1/210). Esmer bu eleştiriden dolayı tarikata giren mürîdin başlangıçta vecde girerek semâ etmesine ihtiyatla yaklaşılmasını ve semânın seyr ü sülûkun ileri merhalelerinde usul ve adabına göre gerçekleştirilmelidir. Zira bilginin çok ötesinde mânevî hâl ile anlaşılabilir bu semânın vecde kapıldıktan sonra şek ve şüpheden uzaklaşması gerekir. Her ne kadar vecd, tadan ve yaşayanın bildiği ilâhî sır olduğu kabul edilse de tarikata girecek müritlere vaaz ve nasihatle sakıncalarının da anlatılması gerektiğini tavsiye etmiştir (Râbia, 2003, s. 45-47).

Esmer, liyakatsizlik ve cehaletin tarikatların yapısını bozduğundan hareketle dinî altyapıyı sağlamanın yoluna gitmiştir. Mürîdlerin ehliyet ve liyakat kazanmaları için çeşitli aşamalar belirlemiştir. Kişinin mânen yükselmesini sağlayacak, sakat düşüncelerden, şek ve şüphelerden uzaklaştıracak hasletlerin az yemek, az konuşmak ve az uyumakla kazanılacağını belirtmiştir. Ona göre karnı boş olanın nefsi kontrol altındadır. Çok yiyenin kalbinde de bedeninde de necâseti çok olur. Necâset zulmeti, zikir

ise nûru doğurur. Zulmetin olduğu yerde nûr olmaz. Açlıkla, az uyumak ve konuşmakla beden ve ruh sıhhati elde edilir. Bu hususlar emek ve çaba gerektirdiği için başlangıçta tâlibe anlatılmalıdır. Bunu kabul eden tâlibin de kurallara muhalefet etmemesi gerekmektedir. Müellife göre dünya sevgisi nefse ve halka tatlı geldiği için insandan dünya ile maksadını azaltmasını isteme, onun cazibesine aldanmamayı öğütlemeye meşakkatli bir iştir. Arûsî yoluna girmek isteyen tâlib dinî ve tasavvufî sülûku tavizsiz bir mücadele ile sürdürmelidir. Ancak bu yola girmeden önce iyice düşünmeli, girdikten sonra da zorluğa göğüs germelidir (el-Esmer, 1976, s. 22-23).

4.2. Tevbe

Tevbe, sâlikin vuslata ermesi için uğradığı ilk menzil ve makamdır. Kötü huyların iyi huylarla değiştirilmesi, hak yolcusunun kalbinde hakikatin ortaya çıkması için yapılması gereken ilk şey tevbedir. Mümine düşen günah işlememeye gayret göstermesi ise de günah işlendikten sonra yapılması gereken ilk iş tevbe etmektir (Kuşeyrî, 1318/1900, s. 53; Sühreverdî, 1292/1875, 2/96).

Gazzâlî, "Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah'a tövbe edin" (Tahrim, 66/8) âyetinden hareketle her Müslüman kadına ve erkeğe tevbenin vacip olduğunu söylemiştir. Esmer de "Tövbe etmeyenler zalimlerin ta kendisidir" (Hucûrat, 49/11) âyetini aynı şekilde tefsir etmiştir. Ona göre tevbe, ölüm anına kadar üzerimize vacip olan pişmanlık hâlidir (Gazzâlî, 1997, s. 21; el-Esmer, 1976, s. 4).

Hakikat arayışında tevbe, bir daha dönmek üzere aynı günahı işlememektir. Mâsivaya girişmek, büyük günahlar işlemek hak yolcusunu makamından atarak gözden düşmesine neden olur. Esmer'e göre sâlik gözden düşmemek için tevbesinin üzerinde durmalıdır. Yapılacak ilk şey nefsi Allah'a itaatten ayırdığı, arzu ve duyguların hâkimi eylediği için nedamet duymaktır. Daha sonra nefsinde karşı koyarak arzulara meyletmekten, harama bakmaktan uzaklaşmaktır. Sonu ise nefsin arzularına meyletmemeye kararlı olmaktır. Bu durumda bahsedilen nasuh tevbesi, günahın terk edilmesi ve bir daha dönmemeye dair azimdir. Sûfilerin kalple pişman olduktan sonra dille istiğfarda bulunup tekrar yapmamaya niyetlendikleri tevbe, kararlılığın ve manevî kazancın göstergesidir (el-Esmer, 1976, s. 5; el-Mekkî, 2001, 1/209).

Tevbenin şartlarından olan gözü haramdan sakındırma, dibi olmayan denize benzetilmektedir. Gözü sakınma gemi ise sakınan kimse gemiye binerek kurtuluşa erer. Sakınmayan ise dalgalı denizde helâk olur. Esmer, yaşadığı devirde kadın-erkek karışık düğün, eğlence ortamlarını şiddetle eleştirmiştir. Ona göre bu ortamlar şeytan için avcının ağı gibidir. Şeytanın tuzaklarına karşı cehdedilmesi gerektiğini ve bu haram ortamlarda bulunmaktan pişman olarak tevbe edilmesi gerektiğini belirtmiştir (el-Esmer, 1976, s. 5-6).

Tevbenin kalıcı olması için dil çirkin sözlerden korunmalıdır. Dil, kalbin ve duyguların tercümanıdır. Dilden doğruluk veya eğrilik çıkması kalbin tavırlarına da tesir eder. Dili ve kalbi Allah, Peygamberler, melekler, evliyâlar ve bütün mahlukât hakkında çirkin ve kötü itaklardan temizlemek önem arz etmektedir. Şer'î hükümlere uyularak Müslümanla konuşmak gerekmektedir. Şer'î ölçüler aşılarak Müslüman hakkında konuşmak, onu sövmek ve korkutmak yanlış olduğu gibi ona ihanet de edilmemelidir. Esmer'e göre insanları ayıplamaktan uzak durarak dili tevbe ve zikrullah ile meşgul etmek gerekmektedir. Bu meyanda mürîdlerine şöyle seslenmiştir:

"Ey kardeşim, dilini yalandan, gybetten, çekiştirmeden muhafaza etmelisin. Çünkü bu fiiller Cehennem ehline yapılan büyük günahlardır. Nefislerinizi zulme, hıyanete karşı koruyun. Küfre yol açacak fiil ve kavillerden uzak durunuz. Buğz etmekten, emanete ihanetten, Allah'ın engin merhametine sığının. Allah'ın emirlerine

muhalefetten, Resulullah'ın (SAV) emrettiği sünnetleri hakkında gafletten, riyâdan, övünme ve üstünlük taslamaktan nankörlükten, hevâ ile hevese tâbi olmaktan, hileden, iftiradan, aldatmaktan, Müslüman kardeşini kandırmaktan, şerîatta aşırıya düşmekten ve dünyaya hırsla sarılmaktan korununuz. Her zaman Allah'a sığının. Şüphesiz ki dünya sadece ona aldananların metasıdır. Müminin ise dert ve zindanıdır. Ondan çıktığında bütün illetlerinden kurtulup, rahata erer. Sizler sadece zaruretiniz kadar ona yönelin. Her teveccühünüzde tevbe edin. Kalp ve dilin şerrinden, cimrilikten ve aldatıcı dünya sevgisinden dolayı tevbe tek çıkar yoldur. Şüphesiz Allah Tevvâb ve Rahîm'dir. Allah Teâlâ'nın ve Resûlü'nün (sav) emirlerine muhalefetten sakının. Ancak bu hâller ortaya çıktığında derhal tevbe etmek gerekir" (el-Esmer, 1976, s. 6-7).

Tevbeye riayet ederek kendini muhafaza etmek gerçekten zordur. Esmer'e göre sâlik nefsinin hesaba çekerek daima istiğfarda bulunmalıdır. Şeytanın her yerde kol gezerek onu düşürmeye çalışabileceği bilinciyle uyanık olmalıdır. Gözü, dili ve kalbi daima tevbe halinde olursa günahattan duyduğu üzüntüyle hemen nedamet duyarak Rabbi'ne yönelebilir. Allah'a tevbekâr ve yönelmiş olan kimse sâdık ismini alır ki onun konuşması zikir, susması ise tefekkürdür. Hakkın teveccühüne mazhar olmak isteyen sâlik, tevbesinin üzerinde durmalı ve şeytanın vesvesesine de teveccüh etmemelidir. Dünyadan ihtiyacını karşılayacak kadar nasiplenmeli ve gerçek yurt olan âhirete yönelik yaşamalıdır. Şeyh Dukkâlî'nin "Dünyaya karşı açgözlü olmak dünya ve âhîret hayatında en çirkin eylemdir" sözünü naklederek sâlikin kalbini bağladığı şeylere dikkat etmesi gerektiğine ve kalbinin huzurunun amel ile niyet bütünlüğü ile sağlanacağını belirtmiştir (el-Esmer, 1976, s. 7).

Esmer tevbe ile beraber her derde deva dört güzel hasletin yerleşmesi için müridlerine şu tavsiyede bulunmuştur: "Gam ve hüzne boğulan Müslüman kardeşim neden Hz. Yunus'u maksadına erdiren, kurtaran "la İllâhe illâ ente" demekten uzak durursun? Allah Peygamberinin duasını kabul etmekle beraber kendisini üzüntüden kurtarmadı mı? Diğer korkulardan emin olmanız için "Hasbinallah ve nîmel vekil" diye münacaat etmeniz gerekmiyor mu? Düşmanlarınızın hilelerinden korkuyorsanız tevbeyi arttırın "ve ufevvizû emri illallah (işimi Allaha havale ettim)" deyin. Ey Allah'ın müjdelediği Cenneti ve ebedî hayatın nimetlerini isteyen uyanık tâlib, dünya nimetlerine şükret, şükretmediğin her an için tevbe et ve "Maşaallah la kuvvete illâ billâh" demeyi diline dola" (el-Esmer, 1976, s. 38).

4.3. Muhabbet

Muhabbet, Allah'ın kulunu kulun da Allah'ı sevmesi demektir. Bu sevgi, kulun Allah'ın kendisine verdiği nimetlere gözüyle ve kalbiyle yakınlık göstererek yardımına muhtaç olduğunu bilmesidir. Kendisine hidâyet ve inâyet nasip eden Allah'a karşı iman ve yakîn ile sevgi beslemesinin yanında kendisini sevmesine bakarak Allah'ı sevmesidir (Serrâc, 1960, s. 86). Esmer bu tanıma uygun şekilde muhabbeti, "kulun kalbinin Allah'a meyletmesi ve yönelmesinden sonra kalbinde Allah'tan başka sevginin yok olmasıdır" şeklinde tanımlamıştır (el-Esmer, 1976, s. 8). Mutasavvıflar tarafından kâinatın ilk yaratılışı, evrenin işleyişinin saiki, Allah'ın "Vedûd" isminin tecellisi olarak görülen aşk/muhabbet; fânî olanın bâki alana evrilmesiyle başlar (Uludağ, 2005, s. 232; Pala, 1989, s. 51).

Tasavvufta "mânevî hal" olarak zikredilen muhabbetin üç çeşidi bulunmaktadır. Bunların başında halkın muhabbeti gelmektedir. Sevdiğini kalbinde tutarak ona itaat eden sevenin muhabbetidir. İkincisi arzu ile heveslerinden sıyrılarak sevdiğinin iradesine teslim olan hakikat ehli müminlerin muhabbetidir. Üçüncüsü ise hak dostları olan sıddıklar ve âriflerin muhabbetidir. Sadece Allah'a sevgiye yönelmekten başka amaçları

olmayan bu muhabbet, sevenin kendi vasıflarından sıyrılarak sevgilisinin vasıflarına bürünmesidir (Serrâc, 1960, s. 87). Esmer'e göre bu vasıflara; gönül zengini, takva sahibi, kendisini ibâdete verip şan ve şöhretten uzak duran, nefsinin islâhı ile meşgul olan, hayâ sahibi, hayır ehli, itaatkâr, iyi ve mütevâzı kullar sahip olabilir. Hz. Peygamber'in "Kulum bana ibadetle o kadar yaklaşır ki onu severim. Ve onu sevince de onun gözü, kulağı, eli, desteği olurum"⁶ hadisini hatırlatarak muhabbetle insanda yaratıcı iradenin hâkim olması gerektiğini belirtmiştir (el-Esmer, 1976, s. 8-9).

Esmer, muhabbet kavramını ilahî aşk, Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt sevgisi ile dile getirmiştir. Sûfîlerin muhabbet-i ilâhiyye'yi tasavvufun temeli sayarak muhabbetin tek maksadının Allaha yaklaşmak olduğunu belirtmiştir. Hz. Peygamber'in sünneti üzere yaşayan hak dostları "Hiçbiriniz, beni canından, ana-babasından, çoluk çocuğundan ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe iman etmiş olmaz"⁷ hadîsine uygun olarak Hz. Peygamber'i daima heyecan ve şevkle zikreder. Allah Teâlâ ile insanlar arasında vasıta olan Hz. Peygamber'e muhabbet ve O'nun sünnetine riâyet kâmil imanı sağlar. Zira Hz. Peygamber ümmetinin âhirette güvende olması için Allah'a dua eden, ümmetini kendisine tercih eden eşsiz şahsiyettir. Esmer, kemâle erdirilmiş İslâm'ın peygamberinin engin rahmeti karşısında O'nu çok güçlü sevmeyenin imanının ise nakıs olduğunu ifade etmiştir (el-Esmer, 1976, s. 8).

Hiç kimsenin Hz. Peygamber'e muhabbet beslemeden O'nun sünnetine uymadan bir makâm ve mertebe sahibi olamayacağını belirten Esmer'e göre Hz. Peygambere muhabbetin göstergesi olan salavat, peygamberi sürekli akılda tutmayı, anmayı, sevgi ve bağlılık duygularının oluşmasını sağladığı için mükellefe yönelik önemli bir görevi hatırlatmaktadır. Güçlü sevginin ve bağlılığın tezahürü olarak çokça salavat getirmenin Allah sevgisini güçlendirdiğini, beslediğini de söylemek gerekmektedir (el-Esmer, 1976, s. 8).

Hz. Peygambere salavatın önemli bir yerinin olduğunu belirtmekle beraber sûfîlerden bir kısmı Hz. Muhammed'in kabrinde diri olduğunu, kendisine selâm verene karşılık verdiğini ve kabirle rûhunun irtibatının devam ettiğini belirterek salavatların O'na ulaştığını iddia ederler. "Şüphesiz günlerin en faziletlisi cuma günüdür. Âdem (a.s) bu günde yaratıldı ve canı o gün alındı. Sura üflenmesi o gün olacaktır. O günde bana çokça salat ediniz. Zira salavatlarınız bana arz edilir. Dediler ki; cesedin toprak olmuşken, salavatlarımız sana nasıl arz edilir. Buyurdu ki; şüphesiz Allah Teâlâ, yeryüzüne peygamberlerin cesetlerini yemeyi haram kılmıştır"⁸ hadisinden hareketle Hz. Peygamber'in ismi anıldığı vakit salavat getirmenin gerektiği, salavatları kendisine ulaştıran görevli meleklerin bulunması hasebiyle O'nun kabrinde canlı olduğu düşüncesini pekiştirmiştir (İbn Hacer, 2005, s. 48; Askalânî, 1960, 11/168; Suyûti, ty., 2/490).

Esmer'e göre Hz. Peygamber'in salavatları işitmesi hasebiyle salavatlar; samimi kalp, huşû ve ciddiyetle yapılmalıdır. Zikirle beraber salavatla meşgul olmanın, maddî ve manevî kir olan necasetten sakındırdığı gibi kalbin cilalanmasına ve gafletten uyanmasına vesile olur. Sadece salavat Hz. Peygamber'e muhabbetin göstergesi değildir. Onun insan-ı kâmil şahsiyeti ve evrensel mesajı yaşanmalıdır. Örnek ahlakı yaşantımızı aydınlatmalı ki ideal mümin ortaya çıkabilsin. Bu demektir ki hakiki muhabbet Hz. Peygamber'e koşulsuz bağlılıktır. Sahîh muhabbet sünnete ittiba etmektir (el-Esmer, 1976, s. 8-11).

Esmer, Hz. Peygamber'in aile fertleri için kullanılan "Ehl-i Beyt"e, ashâbına ve vârisleri olan mürsidlere muhabbeti gerekli görmüştür. İnsanlara buğz etmek yerine

⁶ Buhârî, Rikâk, 38.

⁷ Muslim, Kitabu'l-İmân, 69.

⁸ Ebû Dâvûd, Salât, 206; İbn Mâce, Salât, 79.

nasihatle, yumuşaklıkla, şefkatle, rikkatle, muhabbetle muamele de önemlidir. Zira Hz. Peygamber'e intisab eden her insan muhabbeti (sevgiyi) hak etmektedir. Ümmetin arasında anlaşmazlık olsa da kendileri Hz. Peygamber'den bir parça taşıdıkları için edebi ve tevâzuyu hak ederler. Özellikle Hak dostu olan müşidlere karşı edepli olunmalıdır. Kendi aralarında ihtilaf çıkarsa mürid susmalı ve onlara müdahale etmemelidir:

“Müşidler melikler mesabesinde, seyyidler-efendiler menzindedirler. Siz onlara müdahale etmeyin. Çünkü kölenin haddi değildir ki efendileri arasını bulmak için konuşsun ve onları ıslah etmeye çalışsın. Seven sevilen olmazsa hiçbir kıymet göremez. Bizlere de onları sevmemiz emredilmiştir” (el-Esmer, 1976, s. 9).

4.4. Sûfi ve Tasavvuf

Sûfiler ruhlarının derinliklerinde yaşadıkları tecrübeler ile tasavvufun tanımını yapmışlardır. Bu tanımlar sûfinin mertebesinden, yaşadığı halden, mizaç ve eğiliminden, sosyal durumundan kaynaklanabildiği için farklılaşabilmektedir. Bu tanımlardan birkaçı şu şekildedir: Ma'ruf Kerhî (ö. 200/815)'ye göre tasavvuf hakikatleri alarak insanların ellerinde bulunan şeylere bel bağlamamaktır (Kuşeyrî, 1318/1900, s. 149). Ebu'l-Hüseyn en-Nûrî (ö. 295/907)'ye göre tasavvuf nefsin bütün isteklerini ve zevklerini öldürmektir (Sülemî, 1969, s. 166). Ünlü tarihçi, filozof, siyaset adamı İbn Haldûn (ö. 808/1406) tasavvufun Allah'a yönelmek, ısrarla ibadete devam etmek, dünyanın süs ve aldaticılığına yüz çevirmek, halktan ayrılıp halvete çekilmek olduğunu söylemiştir (İbn Haldun, 1277/1860, s. 45).

Tasavvufu Kur'an ve sünnete dayandıran sûfiler, her dönemde tanımı yapılmasına rağmen hemen her tanımın ortak noktasında tasavvufun amacının insanın çirkin huylardan ve kötü ahlaktan uzaklaştırarak güzel vasıflarla bezenmek, Allah ve resulünün ahlakını benimseyerek “insan-ı kâmil” yetiştirmek olduğunu söylemişlerdir (Yılmaz, 1994, s. 19). Esmer bu meyanda tasavvufu Muhammed b. Hafif'in (ö. 371/981) tanımına uygun şekilde zikretmiştir: “Tasavvuf, kalbi beşeriliğe saplanıp kalmaktan kurtarmak, bedensel hazlardan ayrılmak, beşerî sıfatları silerek ilâhi sıfatlarla bezenmek, hakikat bilgisine bağlanarak bütün insanlara iyiliği tavsiye etmek, insan-ı kâmil olan Allah'ın Resûlü'ne tam uymaktır” (Sülemî, 1969, s. 464; Esmer, 1976, s. 37).

Tasavvufun İslâm'dan olduğunu tembihleyen Esmer, sûfide üç şeyin bulunmasını gerekli görmüştür: Sırrı koruma, farzlara riâyet etme ve fakirliği devam ettirmektir. Tasavvufî düşünce ve yaşayış tarzının kaynağı peygamberlerin özellikleridir. Esmer, Cüneyd-i Bağdâdî'nin tasavvufî anlayışının sekiz haslet ve peygamber ahlâkı üzere kurulduğunu teyid etmiştir. Bunlar sehâ (cömertlik) İbrahim (a.s), Rıza İshak (a.s.), sabır Eyyüb (a.s.), işaret Zekeriyya (a.s.), gurbet Yahya (a.s.), sûf giyme Musa (a.s.), seyahat İsa (a.s.), Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ait olan fakrdır. Ona göre tasavvuf, nefsin kötü sıfatlarından uzaklaştırılarak kalpte iyi sıfatların kalıcı hâle getirilmesini sağlamaktır. Ümmete nasihat etmek gerekirse de Hz. Muhammed'e ittiba etmek şeriatın kendisidir Bu meyanda sûfî ismini taşıyan sahte sûfilere karşı insanları uyararak Esmer, sûfilîğin mânâsının gittiğini ve sadece isminin kaldığı dönemlerde olduklarını, tasavvuftan anlamayanların çoğaldığını söyleyerek dikkatli olunması gerektiğini belirtmiştir. Sûfî ismiyle meşhur olup isme lâıyk olmayanlara karşı tasavvufun aslının Kur'an ve sünnete sınımsız sarılmak, nefsin arzularını ve bid'atleri terk etmeye dayandığı ifade etmiştir (el-Esmer, 1976, s. 37-38). Esmer'in bu eleştirisi ilk dönem sûfilerinden Kelâbâzî (ö. 380/990)'nin “sûfilîğin mânâsı gitti sadece ismi kaldı” sözünü hatırlatmıştır. Ona göre sûfilik iddia edenler yüzünden tasavvuf yanlış anlaşılakta ve suiistimale uğramaktadır (Kelâbâzî, 1933, s. 4).

Esmer, Sûfî ile Mutasavvıf arasındaki farka dikkat çeker. Sûfî Allah'ın kendisi için seçtiği ve böylece temizlediği kimse iken Mutasavvıf, dünyaya rağbeti olmakla beraber zühd için kendini zorlayan, çabalayan kimsedir. Allah'ın övdüğünü övmek, yediğini yermek sûfîlerin alâmetlerindedir. Sûfî, fakr üzere yaşayandır. Söz ve fiillerinde sünnete tabii olandır. Din kardeşine muhabbetini devam ettirmekle beraber namazlarını cemaatle kılmaya özen gösterendir. Bu hasletlere devam ederse de cennet ehline ismini yazdırarak ebedi saadeti kazanandır (el-Esmer, 1976, s. 37-38).

Esmer, fakr ile tasavvufun fenâya ve mahviyyete delâlet ettiği için aynı mânâya geldiğini belirtir. Tasavvufî anlayışın hakikati kalbi dünya alâkalarından boşaltarak fakrı yaşamaktır. İnsan, dünyaya aldanmayarak ve eldeki şeylere mâlik olmadığı bilerek güzel ahlâk ve sıfatlara haiz olmalıdır. Allah'ın fukara zümresi tasavvuf yolunu seçmiştir. Esmer'e göre sülûk ehlinin fakrını da fukaha anlayamadığı için müridler ahkâm ve hâl tartışmasına girmemelidir. Esmer müridlerine kendilerini anlamayan şeriat âlimlerine saygıda kusur etmemelerini öğütleyerek ulemaya karşı edeplerini takınmayı vasiyet etmiştir. Zira ne olursa olsun din âlimlerinin Peygamberlerin eminleri olduğunu söylemiştir (el-Esmer, 1976, s. 32).

4.5. Şeyhe Karşı Âdap

Tarîkatın adap ve erkânını öğreten şeyhler; özellikleri bakımından zamanın şeyhleri, şeytanın şeyhleri ve rahmanın şeyhleri olarak üç kısma ayrılır: Zamanın şeyhleri, mahir tabip ve müeddiptirler (edeplendirendirler). Şeytanın şeyhleri fitne, cehalet ve bu haller üzere devamlı olanlardır. Rahmânî şeyhler, piramidin en üstünde olan, ilim ve vird sahibi zatlardır. Esmer'e göre maneviyat yolcusu Rahmânî ile şeytanî olanı ayırt etmesini sağlayacak mâhir bir şeyh lazımdır ki mürid ile sıkı bir manevî irtibat sağlanabilsin. Şeyh arayış içerisindeki kişinin içsel varlığına seslenir. Kalbin saklı cevherlerini uyandırır. Şeyhin varlığı müridin kalbine direk deneyim sunar ve onun kalbi de bu çağrıya cevap verir. Mürid bu meyanda şeyhinin önünde elsiz, dilsiz ve hareketsiz durmalı yani ölü gibi olmalıdır. Mürid şeyhinin hizmetinde bulunmalı, onun karşısında izni olmadan konuşmamalı, sükût etmeli, her işini (huzura girme- çıkma, yolculuk) şeyhine danışarak feyz almaya devam etmelidir. Esmer'e göre bu özellikler vâlidu's-sır (sırrın babası) dediği selefi tarikatların kurallarındır. Sırlı babalar zorluklar karşısında evladına siper olan, katı demiri onun için büken, zehirli suyu berrağa çevirendir. Evlada düşen görev nankörlükten uzaklaşmak ve babanın nasihatini yerine getirmesidir. Bu meyanda evlat-baba münasebeti ile mürid-mürşid ilişkisiyle aynıdır (el-Esmer, 1976, s. 48-49).

Esmer'e göre şeyhinin sohbetinden mahrum kalan fakirdir. Onlardan istifade etmeyen muhabbet ve edepten uzaktır. Şeyhinden nasiplenmeyen Kur'ân'da belirtildiği üzere "Kitap yüklü merkepler" (Cuma', 62/5) konumundadır. İlmi amele dönüştürmeyen tarikat erbabı ise zulme düşer olur (el-Esmer, 1976, s. 49).

Arûsiyye müntesipleri, 'Sünnet Tarîkat-ı Beyzâ (Bembeyaz yol) üzere olmayı sağlamak adına beyaz renk giymeyi düsdür edinmişlerdir. Tarîkatına girene "beyaz güvercin" benzetmesi yapan Esmer, müridin mülâki olana kadar nefsinin suçlayarak beyaz dışında elbise giymemesini öğütlemiştir. Esmer; beyazın fakr, alçak gönüllülük ve tevazûnun yanında temizliğin de sembolü olduğunu belirtmekle beraber siyah ve kırmızı elbise giymekten müridlerini sakındırmıştır. Çünkü beyaz rengin dışındakiler hüznün, tasa ve dert hâllerini temsil ettiği için Arûsî müridleri beyaz renkten başka bir rengi kullanmamışlardır. Esmer, müridlerinin bu karara muhalefet etmemeleri gerektiğini söylemiştir. Zira bu elbiseler tarikat geleneğini yansıtmakla beraber ölümü hatırlatması hasebiyle önemlidir. Mürid mürşidinin bu kararına saygı duymalıdır. Aksi takdirde ona buğzetmiş olur ve kınanır. Ayrıca Esmer'e göre mürid mürşidin beldesine alçak

gönüllülük ve tevazu ile girmelidir. Orada bağırıp çağırma, şarkı söyleme, eğlence yapma, alkışlama, davul ve benzeri çalgılar çalınmamalıdır. Bu tarz yapılan düğünleri de haram olarak görmüştür (el-Esmer, 1976, s. 27-29). Buna rağmen kendisi “huzur” adını verdiği zikir meclislerinde bendir çalmayı gelenek haline getirmiştir. Huzur zikri yapılırken ferdi zikre izin vermemiş, müridlerin bu meclislere devamını şart koşmuştur (Katâni, 1993, s. 6).

Esmer, müridin yapacağı işlerde halkın nazarına iltifat etmekten uzak durması yanında fukahâya da mesafeli durmalarını istemiştir. Zira fıkıh ehli, tasavvuf yolunun yolcularını anlamaktan uzaktır. Onlar tasavvufa sülûk etmeyene kadar nefislere onlara galip gelmiştir. Sultan ve devlet büyükleriyle de münakaşadan sakınılması yanında dünya nimeti için onların kapılarında durmayı da uygun görmemiştir. Bu hasletin az yemeyi kazandıracağını ve mâsivadan uzaklaştıracağını da belirten Esmer, din kardeşine bedduadan müridlerini menetmiştir. Arûsiyye tarîkati ehlinin dillerinden ancak hayır çıkacağını da belirten Esmer, zındıklar, mülhidler, sapık inançlılar haricinde müridlerinin din kardeşine buğz etmesini yasaklamıştır (el-Esmer, 1976, s. 30).

4.6. Sâlih Rüya-Yakaza-Rü’yet

İslâmî ilimler içerisinde rüya konusu üzerinde en fazla duran mutasavvıflardır. Eserlerinde rüya için ayrı bölümler ayıran sûfilerin bir kısmı, rüyayı bilgi edinme yolu olarak görmüşlerdir. Tasavvufun temel kaynaklarında vefat eden veliler, ârifler, üstadlar ve müşitler öldükten sonra da kendilerini rüyada görenlere tavsiyelerde bulunur, onlara yol gösterirler. Kaynaklarda geçen bu tür mesajların tamamına yakını ahlâk ve şeriata uygun görülmüştür (Kuşeyri, 1966, s. 729; Uludağ, 2016, s. 684).

Esmer, Hak yolcusunun manevî gelişiminde önemli bir yeri olan rüyanın tefsir edenin dikkatli olması gerektiğini söyleyerek rüya tabirinin maharet gerektirdiğini vurgulamıştır. Ona göre Hz. Yusuf dışında tam layıkıyla ahlâmî rüyaları tefsir eden yoktu. İlmi olmayan cahilin, rüya yorumlaması caiz değildir. Zira hayırlı rüyayı te’vil ederek hakiki yola isyan ettirir. Bu meyanda ahlâmı (rüyayı) yorumlamak caiz değildir. Salih rüya Hz. Peygamber (s.a.v.) ve mukarreb meleklerden gelen anlamlı ve uyumlu suretlerdir. Hz. Peygamber (s.a.v.)’in “Müminin rüyası, Peygamberliğin kırk altı cüzünden biridir” ve “Peygamberlikten cüz olan şey yalan olamaz” hadislerinde belirtildiği üzere müminin rüyası hakır. Allah’ın evliyâlarına da rüya-ı sadık hakır ve keramet olarak değerlendirilmelidir (el-Esmer, 1976, s. 51-52).

Esmer, ilmi olmadığı halde rüyayı yorumlamamanın yanında rüya ile amel etmemesi hususunda müridleri uyarmıştır. Rüya kerâmet olabileceği gibi vecd, sekr ve kendinden geçirecek (hamra) bir aldatmaca olabilir. Bu meyanda rüya ile amel etmeyi Arûsî yolunun yolcularına tavsiye etmemiştir. Ancak Esmer, rüyanın şeyhe arz edilmesine de karşı çıkmamıştır. Ona göre şeyhin dışında kimseye rüyalar anlatılmamalı zira rüyayı gizlemeyi bilmeyen mürid kerâmeti de gizleyemez. Bu durumda manevî yolculuk duraksar ve yüksek mertebelere ulaşamaz. Müridin gözetlemesi gereken şey rüyayı başkalarının duymaması ve noksanlık olmadan anlatmasıdır. Çünkü hayırlı rüya ona emanettir ve emanete ihanet edilmemelidir (el-Esmer, 1976, s. 51). Karabaş Velî’nin (ö. ?/1686) de belirttiği gibi rüya sahibi rüyasını anlatırsa istenmeyen durumlar yaşanabilir (Kara, 2003, s. 344). Eğer rüya kiskanç birine anlatılırsa ciddi sorunlar ortaya çıkabilir. Nitekim Hz. Ya’kup oğlu Hz. Yûsuf’u “Oğulcağızım! Rüyanı kardeşlerine anlatma, sonra sana tuzak kurarlar. Çünkü şeytan insanın apaçık düşmanıdır” şeklinde uyarmıştır. Esmer’in şeyhin rüyayı yorumlamasını ve yönlendirmesini önemsemesinin nedenlerinden biri âyette belirtildiği üzere müridin istikametten sapmamasını ve seyr ü sülûkte bulunduğu maneviyat derecesini kaybetmemesini sağlamak olduğu görülmektedir.

Ayrıca rüya yorumunun uzmanı tarafından yapılmasının kişinin ve toplum sağlığı açısından katkısı yadsınamaz.

Tasavvuf ehli genel olarak rüya yoluyla Hz. Peygamber'i görmenin, onunla konuşmanın olağan bir durum olduğuna inanmakta olup, bu konu hakkında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Fakat asıl sorunun O'nun yakaza (uyanık) halinde görünüp görünmeyeceğidir. Yakaza halinde Peygamberimizin görüneceğini iddia edenlere göre "sır" veya "kalp" gözünün açılmasıyla gayb âlemi görünebilir. Böyle bir makâma ulaşan kişi Peygamber Efendimizi görerek onunla konuşur ve ondan yardım diler. Bu rü'yet kişilerin derece ve makâmlarına göre farklılık arz eder. Şöyle ki; Bazıları uyanık haldeyken kalpleri ile görürler. Bazıları ise basiretleri açılıp uyanık halde kendi gözleri ile engel olmadan görürler. Efendimizin zatını görenler için sayısız lezzetler vuku bulur. Ancak onu görenlerin ahvali de farklılık gösterir. Şöyle ki; Bazılarına rü'yetin aslı, onun ne şerefli zatında ne de onun ruhunda gerçekleşir, bilakis onun misalinde şüphe olmaksızın gerçekleşir. Bazılarına ise hem şerefli zatında hem de ruhunda hâsıl oluyor. Bu en kâmil rü'yettir. Her şehrin evliyası onu aynı saatte görmesinde bir engel yoktur (el-Esmer, 1976, s. 54).

Ehl-i Sünnet anlayışına göre Allah Teâlâ'yı görmek aklen caiz ve naklen vaciptir (Mâtürîdî, 2005, 1/137; Teftâzânî, 2016, s. 153-154; Harputî, 2016, s. 164; Nesefî, 2016, s. 57; Sâbunî, 2005, s. 121-124; Nesefî, y.s., 1993, 1/508; el-Esmer, 1976, s. 54). Esmer'e göre de rü'yetullah hakktır ve her tarikat erbabının amacı buna ulaşmak olmalıdır. Din ve dünya işlerini bu amaçla yürütmenin önemine de değinen müellif, muhabbet ve ihlasla Hakk'a yakınlık kurmanın öneminden ve kalbini mâsivadan çekip isyandan uzak durmayı da salık vermektedir. Bu sayede âhiretin en büyük nimeti olan rü'yetullaha nail olmak mümkün olabilir (el-Esmer, 1976, s. 54).

4.7. Mârifet

İlim sözcüğünden daha kapsamlı olan mârifet, bir şeyin tefekkür edilerek sonucunun üzerinde düşünerek, görüp yaşayıp tadılan bilgidir. Eşyanın iç yüzünü keşfetmeye dayalı bilgi, ilâhî bir bağıştır. Sûfiler; ibadet ve taatlerdeki ihlas, takva ile riyâzet ve nefsi tezkiye ile mârifetin elde edilebileceğini belirtirler (Kelâbâzî, 1933, s. 40; el-İsfehânî, 2007, s. 998; İbn Arabî, 1995, s. 78).

İlmin Hakk'a yakınlaştıran en şerefli vesilelerden biri olması hasebiyle Esmer, peygamberlerin ümmetlerine zâhîr ve bâtın ilimlerini miras bıraktığını belirtmiştir. Ona göre zâhîr ilim Hz. Peygamber (s.a.v.)'den alınan söz ve fiillerle amel edilmesidir. Bu ilmi öğrenmek ve ona tâbi olmak her Müslüman için gereklidir ve tefsir, fıkıh, ahbâr gibi ilimlerle bu ilim gerçekleşmektedir. Bâtın ilim ise Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "Allah o anda kuluna vahyedeceğini etti" hakikatiyle dile getiren mârifet ilmidir. Bu ilim balın tadının, lezzetinin akılla anlaşılması gibi tatmayanın bilemeyeceği bir husustur. Esmer'in doğrudan Allah tarafından bahşedilen mârifetin nakîl ve akıl yoluyla edinilen dinî bilgilerden daha üstün görmesi naklî ve akli önemsemediği anlamına gelmemektedir. Ona göre akıl ve nakîl, mârifetin sağlıklı ve geçerli olmasını sağlayan kaynaklardır. Çünkü Kur'an ve sünnete aykırı düşmemek mârifetin esasıdır (el-Esmer, 1976, s. 55).

Esmer, mârifetin dayanak ve usullerini belirtirken özün özü olan tevhide dikkat çekerek Kur'an ve sünnette riayete dikkat çekmiştir. Ârif; Kur'an'a dayanarak Hz. Peygamber'i takip ettiği için mârifete ulaşarak ihya olmuştur. Mârifet; imanın asıl, İslâm'ın fer olduğunu kavramaktır. İslâm ile iman arasında şu yüzden farklar vardır: İman; asıldır. İslâm fer'dir. İman eksiklik kabul etmez. İslâm ise kulun teslimiyetini ve itaatını arttıracak zahiri fiillerle yani bedenini yaptığı işlerle ortaya çıkar. Zira şahadet,

oruç, namaz bedene; zekât mal ve servete; hac ise zaman ile mekâna taalluk eden ibadetlerdir. Mârifet işte tam burada helale helal, harama haram diyebilmektir.

Esmer, mârifete ulaşmayı hakikat ve şeriat dairesinde ele almıştır. Mârifetin aslı tevhididir. Bu meyanda mârifet ehli, tevhid inanışları gereği Kur'ân ve sünnete titizlikle bağlanmakla, günah ve kötü gidişten kendini alıkoymakla memurdur. Günah, kulun Allah'a yakınlaşmasında engel ve perdedir. Allah'ın hakkını yerine getirmekte azmeden kişi kul hakkı yememeye özen göstermenin yanında hâlis bir kulluk sergilemeye özen göstermelidir. Kısacası Esmer, mârifetin sınır bir lütuf olduğunu ifade ederken müridlerinin şeyhlerine uymalarını tavsiye ederek himmetlerini âli tutmalarını istemiştir. Ona göre her kulun muayyen bir istidâdı vardır. Dolayısıyla nasibi kadar mârifete ulaşılabilir. Ancak gayret, Allah'ın bahsettiği mârifet potansiyelini aktif hâle getiren etmenlerden biridir (el-Esmer, 1976, s. 57-58).

Sonuç

XVI. yy. Kuzey Afrika'sının önemli sûfilerinden biri olan Abdusselâm el-Esmer, Arûsiyye tarikatının geniş alanlara yayılmasında katkı sağlamış önde gelen şahsiyetlerdendir. Libya tasavvuf tarihinde yeni bir dönem başlatmakla beraber dinî, siyasi ve toplumsal hayatta da aktif rol oynamıştır.

Trablusgarb (Libya) tarih boyunca İspanyollar, Saint Jean şövalyeleri gibi çeşitli sömürgeci güçlerin saldırılarına maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin yardımıyla sömürüden kurtulan Müslümanlar, rahat nefes almışlardır. Özellikle Turgut Reis, Murad Ağa gibi Osmanlı paşalarının Trablusgarb tarihinde uyguladıkları iskân politikaları Türklerin burada sevilmesinde önemli katkı sağlamıştır. Esmer'in bu komutanlar vasıtasıyla tanıdığı Türkler'e karşı muhabbeti, Türklerin de dikkatini çekmiş, tarikatına olan ilgiyi de arttırmıştır. Hatta bu komutanların Esmer'in müridleri olduğu da iddia edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Arûsiyye Tarikatı, mensuplarından Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi tarafından tanınmıştır. Şehbenderzâde, sürgünde iken tarıkata intisap etmiş ve seyr ü sülûkunu tamamlayarak şeyhliğe kadar yükselmiştir. Ancak kendisinin erken vefatıyla Arûsilik Osmanlı Devleti'nde o dönem etkisini yitirmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılışı Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde ise Trablusgarb'da görevli Türk subay Ömer Fevzi Mardin, Esmer'den üveysilik yoluyla mânevî terbiye aldığını belirterek Türkiye'de Arûsî-yi Selâmî Tarikatı'nın Ömeriyye kolunu kurarak postnişin olmuştur. Türkiye'de faaliyetlerini sürdüren kolun özelliği laik-cumhuriyet değerlerine bağlılığı esas almasıdır.

Abdusselâm el-Esmer, Ehl-i Sünnet itikadına sahip olmayı, Kurân ve sünnete uymayı, müridlerin şahsi menfaatleri için kişiliklerinden taviz vermeden din ile dünya işlerini dengede tutmayı ve Hz. Peygamber'in ahlâkıyla ahlâklanmayı tavsiye etmiştir. Her ne kadar İslâm'ın saf ve temel inançlarını kabullenmeyi öngörse de tasavvufî hayatta çalğı eşliğinde cezbeyle gelerek semâ yapması eleştirilen husus olmuştur.

Kendisinin birçok eseri bulunmasına rağmen Libya'da meydana gelen savaşlar ve siyasî kargaşalardan dolayı günümüze az sayıda eser ulaşmıştır. Bunlardan biri olan el-Vasiyyetü'l Kübra adlı eser 4883/1176 numara ile Ali en-Nûr Kütüphanesi'nde yer almakla beraber 1976/1396 yılında müridleri tarafından neşredilmiştir. Esmer'in müridlerine yazdığı bu eserdeki tembihatlarda genel tasavvufî anlayışını görmek mümkündür. Başlangıçta Arûsiliğin hikmetinden ve tarıkata giriş şartlarından bahsetmiştir. Şunu söylemek gerekir ki devamlı beyaz elbise giyme ve bendirle semâ yapma hususları hariç Arûsiliği diğer tarikatlardan ayıran özellikler bulunmamaktadır.

Şâzeliyye'nin esaslarını devam ettirmenin yanında tâlibin maddî ve manevî hakikatini bulmasına yönelik tanzimi esas aldığı söylenebilir.

Zâhir ve bâtın ilimlere sahip olan Esmer'in tasavvufî düşüncesinde tevbe kararlılığı ve manevî kazancı sağlayan unsurdur. Nefsi ibadetlerle dizginlemenin önemine işaret etmiş ve güzel hasletlerin yerleşmesi için Allah ve Peygambere muhabbeti esas almıştır. Zikir, evrâd, salavatın güçlü sevginin ve bağlılığın tezahürü olması hasebiyle önemli olduğunu bildirmiş ve salavatların Hz. Peygamber'e ulaştığını belirtmiştir.

Esmer'e göre tasavvufun amacı "insan-ı kâmil" yetiştirmektir. Bunun için Peygamberlere atfedilen belli sıfatlar, seyr ü sülûk boyunca mürîdin rol modeli olmalıdır. Esmer'e göre sûfî, hakikat ehli olması ve fakr üzere yaşaması hasebiyle üstündür. Söz ve fiillerinde sünnete tabii olması yanında mürşid ile mürîd ilişkisini dengeleyen kimsedir. Hakikat arayışında bu denge evlat-baba münasebeti ile birbirine bağlılığı esas almaktır.

Esmer tarîkat mensuplarına şeriat timsali olan şeyhe ittibayı gerekli görmüştür. Bu amaçla beyaz elbise giymeyi, tevazu göstermeyi, iltifat beklememeyi, sapık zümreler hariç kimseye buğz etmemeyi tavsiye etmiştir. Özellikle rüyanın önemine binaen rüyanın ehline anlatılmasına ve âhirette rü'yetullahın hak olduğuna dikkat çekmiştir. Esmer'in Kur'ân ve sünneti merkeze alan marifet anlayışında tevhidi esas aldığını görmek mümkündür.

İslâm dünyasında kültür ve medeniyetin temel taşlarından biri olan tasavvuf her dönemde her toplumda etkili olmuş ve yetiştirdiği örnek şahsiyetlerle topluma yön vermiştir. Bu şahsiyetlerden biri olan Abdusselâm el-Esmer'in tasavvufî anlayışını incelediğimiz eserden anladığımız kadarıyla Esmer, toplumun ıslahına dayalı bir tavır ortaya koymuştur. Bundan dolayı toplumla kaynaşmayı ve toplumsal yükümlülüklerin yerine getirilmesini önemseyen bir anlayışla tasavvufu ele almıştır. Ancak hurâfelerden uzak bir anlayışı benimseyen; sözlü, müzikli, rakslı törenleri reddeden Arûsilik kurallarına karşı coşkun cezbe ile bendir eşliğinde raks ve semâ yapan Esmer'in bu özelliğinden dolayı eleştirildiği de bilinmesi gereken hususlardan biridir.

Kaynakça

- Agostini, E. (1975). *Sukkan el-Libya*. Trans. Mohammed Tillisi Khalifa. Dar el-Arabiyyeli-Kitab.
- Araz, N. ve Bozcalı, S. (1975). *Anadolu Evliyalari*. Atlas Kitapevi.
- el-Askalânî, A. (1960). *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Dâru'l-Ma'rife.
- el-Bağdâdî, A. (2016). *Kitâbu Usûlû'd-Dîn* (çev. Ömer Aydın). İşaret Yayınları.
- Bermûnî, K. (2009). *Ravzatü'l-Ezhar ve Müniyyetü's-Sadâti'l-Ebrâr*. Mektebeti'l-İyâd.
- Cemâl, M. A. (2008). *Evrâdu tarîkatü'l-Arûsiyye*. el-Câmiatu'l Ömer Muhtar.
- Ceviz, N. (2011). Libya Tarihine Kısa Bir Bakış. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 3(27), 80-90.
- Debus, E. (2009). *Sebilürreşâd/Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma* (çev. Atilla Dirim). İstanbul: Libra Yayınları.
- Derî, E. A. (2011). *er-Rihletu'n Nâsırıyye*. thk. Abdulhafız Melûkî. es-Suveyda Basın-Yayın ve Dağıtım.
- el-Esmer, A. (1976). *el-Vasiyyetü'l-Kübrâ*. ys.
- el-Esmer, A. (1973). *Sefînetü'l-Buhûr*. Libya: Mektebetü's-Sekâfiyye.

- el-Harputî, A. (2016). *Tenkîhu'l-kelâm fî Âkâidi Ehli'l-İslâm* (haz. Fikret Karaman). Çelik Yayınevi.
- el-Mekkî, E. T. (2001). *Ķütü'l-Kulûb*. (thk. Muhammed İbrahim Muhammed er-Rizvânî). Mektebetu Dâru't-Turas.
- Gazzâlî, E. H. M. (1997). *Mükâşefetü'l-Kulûb*. (thk. Ebû Abdurrahman Salah b. Muhammed b. Uveyda). Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye.
- Gündüz, İ. (1988). *Abdüsselâm el-Esmer*. 1/301. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Güven, M. S. (2014). Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi ve Arusiyye Tarîkatı. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 33, 57-94.
- Hammûde, S. (1948). *Seyyid Abdüsselâm el-Esmer ve'l-Hayatihî*. Tripoli.
- Hume, R. H. B. (2006). *Ezzaviyetü'l Esmeriyyetü'l ilmiyyetü bi Zillitin ve Devruhu terbibiveli fi Libya (1935-1957)*. Trablus: MCL Dirasatu Tarihiyye.
- <https://www.almarjie-paris.com/2260>, [Erişim tarihi: 13.03.2023].
- İbn Hacer. (2005). *ed-Dürerü'l-Mendûd es-salâti ve's-selâmi alâ Sâhibi'l-makâmi'l-mahmûd*. Dâru'l-Minhâc.
- İbn Haldûn. (1277/1860). *Mukaddime-i İbn-i Haldun'un Fasl-ı Sâdisinin Tercemesi* (çev. Ahmet Cevdet Paşa). Takvimhâne-i Âmire.
- İzzi, A. (ty.). *Hallurumuza ve Mefatihü'l Kunuz*. (tah. Muhammed Abdurrahman eş-Şağul). er-Ravdatu's-Şerife li Bahsî'l İlim.
- Jong, F. (ty.). *al-Asmar. in: Encyclopaedia of Islam*. (Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis). C.E.
- Jorga, N. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. (Çev. Erhan Afyoncu/Nilüfer Epçeli), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. *Consulted*. [Erişim tarihi: 10.03.2023].
- Katânî, A. (1993). *el-Kutbu'l-Envar Abdüsselâm el-Esmer*. Dâru'l-Kitâbu'l-Libyâ.
- Kavas, A. (2012). *Trablusgarb*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kuşeyrî, A. (1318/1900). *er-Risâletü'l-Ķuşeyriyye. et-Matbaatü'l-Şerefiyye*.
- Le Chatelier. (1887). *Confreeries Musulmanes du Hedjaz*. ys.
- Mahluf, Ö. (2000). *Seyyid Abdüsselâm*. İrfan Yayınları.
- Mardin, E. (2017). *Huzur Dersleri 2*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Mardin, Ş. (2000). *The Genesis of Young Ottoman Thought; Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Near Eastern Studies Department Princeton University.
- Mâtürîdî, E. M. (2005). *Te'vîlâtü Ehl-i Sünne*. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Mısrâtî, E. (2969). *bi Tarihî Abdüsselâm el-Esmer*. Dâru'l- Keşşâf.
- Muhammed, N. (2018). *Abdüsselâm el-Esmer Hayatihî ve Mekânetihî's-Sufiyye. Mecelletü'l-Adab ve'l-Ulumü'l-İslâmiyye*. 86(3), 261-288.
- Muradoğlu, A. (2001). *Öldüren Sır: Garîh, Sıradışı Bir Musevi'nin Portresi*. Bakış Yayınları.
- Mustafa, A.F. (1980). *el-Binâu'l-ictimai li't-tarîkati's-Şaziliyye fi Mısır*. el-Heyetu'l-Mısıriyyetul-Ammetu li'l-Kitab.

- Neill, S. (1990). *A History of Christian Missions*. Penguin Books.
- Nesefî, E. M. (1993). *Tabsirâtü'l-Edille*. thk. Hüseyin Atay. ys.
- Nesefî, Ö. (2016). *Şerhu'l-Akâid*. İstanbul: Bayrak Yayıncılık.
- Öke, M. K. (2009). *Gazi ve Sûfî*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Öke, M. K. (2004). *Deroiş ve Komutan: Özgürlük-Güvenlik Sarkacında Türkiye'nin Kimlik Sorunsalı*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Kara, K. (2004). *Karabaş Veli Hayatı, Fikirleri, Risaleleri*. İnsan Yayınları.
- Kelâbâzî, M. (1933). *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-taşavvuf*. Matbaâi Saâdet.
- Kessâr, A. K. (2009). Abdusselâm el-Esmer'in el-Vasiyyetü'l-Kübrâ Adlı Eserinde Uslûb ve Dil Problemleri. *Mecelletü'l-Câmiatü'l-Esmeriyye*, (11), 427-446.
- Pala, İ. (1989). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Râbia, M. İ. (2003). *Resâilü'l-Esmer ilâ Mürîdîhi*. Dâru'l-medârisi'l-İslâmî.
- Sâbunî, N. (2005). *el-Bidâye fi usûli'd-Din*. (nşr. Bekir Topaloğlu). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Satan, A. (2009). Hizmet Hilâfetli Şeyh: Gazeteci ve Müzisyen Nezh Uzel Yakın Tasavvuf Tarihi'nin Canlı Şahidi. *Chronicle – Hayâtın Seyir Defteri*, 14, 14-20.
- Serrâc, E. N. (1960). *el-Lüma'*. (thk. Abdulhalîm Mahmûd vd.). Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs.
- Sicistânî, E. D. (2011). *Sünen-i Ebî Davûd*. (thk. Şuayb el-Arnâvûdî ve'l-Âhirun). Dâru Risâleti'l-İlmiyye.
- St. John, R. B. (2008). *Libya: From Colony to Independence*. One world Publications.
- Suyûtî, C. (ty.). *Hasâisu'l-Kübrâ*. Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye.
- Sühreverdî, Ş. (1292/1875). *Avârifü'l-Maârif*. Matbaa-i Vehbiyye.
- Sülemî, M. (1969). *Tabakâtü's-şûfiyye*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Şehbenderzâde, A. H. (1331). *İki Gavs-ı Enâm: Abdulkâdir ve Abdüsselâm* (sad. Mim Kemal Öke). İrfan Yayıncılık.
- Şehbenderzâde, A. H. (1992). *Senûsiler ve Sultan Abdulhamid*. Ses Yayınları.
- Şehbenderzâde, A. H. (1974). *İslâm Tarihi* (haz. Ziya Nûr). İstanbul: Hikmet Matbaası.
- Şerif, T. A. & Hammâc, M. M. (2009). Şeyh Abadusselâm el-Esmer ve Asâruhu'l-İlmiyye ve Mevrûsuhu'l-Sûfî. *Mecelletü'l-Câmiatü'l-Esmeriyye*, (11), 137-175.
- Şerif, N. M. (1999). *el-Cevahiru'l İkliliyye fi E'yanîul Emal Libya Mine'l Malikiyye*. Dâru'l-Beyârikel.
- Tarablusî, A. (1961). *el-Menhelü'l-azb fi Târîhi Tarâblusğarb*. Matbaatü'l-İstikamet-i bi'l-Kahire.
- Taftezânî, Ş. (2016). *Şerhu'l-Akâid* (çev. Süleyman Ateş). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Trimingham, J. S. (1971). *The Sufi Orders in Islam*. Oxford University Press.
- Uludağ, S. (2005). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Uludağ, S. (2016). *Tasavvufun Dili*. Ensar Neşriyat.
- Yılmaz, Ö. (2019). *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Zaidî, M. R. (1975). *Min A'lami'llah ve'l-edeb ve't-Tasavvûf*. Dâru'l-Kitâbü'l-Libyâ.
- Zavi, T. (1970). *Arap Fethinin Başlangıcından Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Trablus Valileri*. Almadar Âl-i İslami Yayınevi.
- Zavi, T. (1968). *Mu'cemul Buldan el-Libiyye*. Dâru'n-Nûr.
- Yılmaz, H.K. (1994). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*. Ensar Neşriyat.